

**SCRIPTIE POLITIEKE EMOTIES
LIEFDE VOOR DE POLITIEKE *SAMENLEVING*
PRAKTISCHE FILOSOFIE
RUBY KNIPSCHER - 407471
BACHELOR 3 WIJSBEGEERTE VOLTIJD
10 EC, 17 JULI 2017
BEGELEIDER: PATRICK DELAERE
ADVISEUR: HELEEN POTT
AANTAL WOORDEN (excl. bronnen): 13.164**

Inhoudsopgave

Inleiding	p. 3
Hoofdstuk 1: Een samenvatting van <i>Politieke Emoties</i>	p. 4
1.1 Een keerpunt in de geschiedenis	p. 4
1.2 Richten op de overlappende consensus via <i>eudaimonia</i>	p. 6
1.3 Het radicale kwaad: De kwalijke menselijke neigingen	p. 10
1.4 Het belang van het ontwikkelen van vaderlands- liefde en het terugdringen van afgunst, angst en schaamte	p. 11
1.5 Nussbaums conclusie	p. 14
Hoofdstuk 2: Kritiek op Nussbaums definitie van emotie	p. 15
2.1 De emotietheorie van Martha Nussbaum	p. 15
2.2 Peter Goldie en het epistemische landschap	p. 18
2.3 Het cognitivisme van Martha Nussbaum in de politiek	p. 20
Hoofdstuk 3: Kritiek: Té optimistisch over de wil om het goede te doen?	p. 23
3.1 Het gevaar van intuïties	p. 23
3.2 Rationalisme met behulp van emoties	p. 24
3.3 Een laatste zorg: egoïstische bias voor eigen volk?	p. 26
Conclusie	p. 27
Referentielijst	p. 28

Inleiding

De afgelopen jaren worden wereldwijd gekenmerkt door wantrouwen. Men is bang voor het vreemde; in het bijzonder voor de toenemende vluchtelingenstroom en de aanslagen van IS. Men raakt van elkaar verwijderd, in een tijd waarin men juist dichterbij elkaar zou moeten komen. Men zou zich gezamenlijk moeten inzetten tegen de externe 'vijand'. In plaats daarvan wantrouwt men zijn medeburgers steeds meer en is saamhorigheid ver te zoeken. Populistische politieke leiders worden alleen maar populairder door zich tegen een bepaalde bevolkingsgroep af te zetten. Donald Trump maakte de paniek en angst voor moslims alleen maar groter door moslims, zelfs Amerikaanse burgers die moslim zijn, te verbieden Amerika in te komen. IS was niet langer de vijand, maar alle medeburgers met een immigratie-achtergrond. Engeland had niet langer vertrouwen in een gezamenlijke Europese Unie en onttrok zich aan zijn Europese bondgenoten.

Ook in Nederland liepen het afgelopen jaar de spanningen hoog op. Asielzoekerscentra, Turks-Nederlandse aanhangers van Erdogan en politici die de nadruk legden op het gevaar van andere culturen, zoals Geert Wilders, zorgden voor een massale oproep tot een veiligstelling van de Nederlandse identiteit. Maar wat is die Nederlandse identiteit nu precies? Dat weet niemand. Vage, lege, begrippen en politici met een negatieve houding vergroten de angst en onzekerheid van de burgers alleen maar. Negatieve emoties worden gevoed. Maar als een land niet verenigd is, wordt het zwakker en kan het zich niet op haar best inzetten voor een betere toekomst. Eenheid is nodig in Nederland en daarvoor moeten positieve emoties via de politiek aangewakkerd worden.

Martha Nussbaum roept in *Politieke Emoties* (2014) op tot meer vaderlandsliefde en liefde onder de medeburgers. Dit zou bewerkstelligd kunnen worden door het oproepen van positieve emoties in de politiek, via kunst, positieve retoriek en historische voorbeelden. De politieke debatten moeten daardoor meer herkenbaar worden voor de burgers. Burgers moeten zich weer aangesproken voelen door de politiek opdat ze zich zo meer in willen zetten voor hun land.

In mijn scriptie wil ik de politieke emotie-theorie van Martha Nussbaum uiteenzetten en verdedigen. In hoofdstuk 1 zal ik eerst een samenvatting van het boek *Politieke Emoties* (2014) geven. Vervolgens zal ik in hoofdstuk 2 de emotietheorie van Nussbaum verder verduidelijken aan de hand van haar boek *Oplevingen van het Denken* (2001), waarna ik inga op de kritiek dat Nussbaum emoties te rationeel definieert. Hiervoor zal ik het werk van Peter Goldie gebruiken. Vervolgens zal ik aangeven waarom de terechte kritiek van Goldie op haar emotietheorie weinig afdoet aan de kracht van haar politieke emotie-theorie uit *Politieke Emoties* (2014). In hoofdstuk 3 zal ik een ander kritiekpunt bespreken, namelijk dat Nussbaum te optimistisch is over de rationele vermogens van de mens. Ik zal ideeën van Peter Singer en Pauline Kleingeld gebruiken om haar optimisme te verdedigen. Hierna zal ik mijn conclusie presenteren.

Hoofdstuk 1: Een samenvatting van *Politieke Emoties*¹

Martha Nussbaum begint haar boek *Politieke² Emoties* (2014) met een beschrijving van de kracht van emoties binnen een natie. Door liefde op te roepen voor het eigen land, door de schoonheid van het land te beschrijven, wordt men gemotiveerd zich harder in te zetten voor de doelen en idealen van dat land. Door emoties te richten op de geografische kenmerken van een land worden de emoties gekanaliseerd jegens de belangrijkste idealen die de natie koestert (Nussbaum, 2014, p. 12). Emoties kunnen dus positieve gevolgen hebben voor de vooruitgang van een natie in de richting van haar doelstellingen, door deze nieuwe kracht en diepgang te geven. Nussbaum treft echter een groot probleem aan in liberale samenlevingen: er wordt neergekeken op emoties. Wanneer een natie niet nadenkt over emoties en hen maar laat voor wat het is, werkt ze het gevaar in de hand dat antiliberale geesten de harten van de mensen proberen te veroveren, doordat zij wel inspelen op de emoties. Nussbaum pleit daarom voor een erkenning van de belangrijke positie die emoties innemen. De staat zou zich meer moeten inzetten voor het opwekken en handhaven van emotionele betrokkenheid bij burgers en het bedwingen van negatieve emoties als zelfbehoud en afgunst (Nussbaum, 2014, p. 12).

Martha Nussbaum verdedigt in haar boek *Politieke Emoties* (2014) een vorm van politiek liberalisme. Dit betekent dat ze een voorstander is van een zo vrij mogelijke burger en van een overheid die zich zoveel mogelijk afzijdig houdt van het privédoel. De taak van de staat om emoties op te wekken en te handhaven lijkt echter in strijd te zijn met dit principe. In de geschiedenis van het liberalisme ziet ze dat dit probleem vaker is opgedoken.

1.1 Een keerpunt in de geschiedenis

Tijdens het ancien régime waren status en eer kernwaarden, maar die waren niet geschikt als basis voor een zichzelf besturende republiek. Wat moest hiervoor in de plaats komen? (Nussbaum, 2014, p. 59). Niet alleen de wedijver en hiërarchie moesten verdwijnen, maar ook de nieuwe waarden van het kapitalisme; hebzucht en egoïsme. Er was meer medeleven nodig, zodat men meer aan anderen zou denken. De armoede moest bestreden worden. Mozart spreekt over een nieuwe politieke cultuur die gevormd wordt door nieuwe politieke gevoelens (Nussbaum, 2014, p. 50). Niet alleen kalme gevoelens van respect, maar ook een ondersteuning door iets wat meer de kant opgaat van liefde,

¹ Nussbaums boek bestaat uit een inleiding waarin ze haar politieke emotietheorie kort weergeeft. In de hoofdstukken daarna volgt een uitgebreidere uitleg per onderwerp. In hoofdstuk 1 vertelt ze meer over de geschiedenis van het liberalisme, in hoofdstuk 2 over het belang van medeleven en over de menselijke natuur en in hoofdstuk 3 vertelt ze over het belang van vaderlandsliefde en de kwalijke menselijke eigenschappen die daarvoor een gevaar vormen en dus teruggedrongen zouden moeten worden. Mijns inziens is het verwarrend voor mensen die het boek niet hebben gelezen om de volgorde van Nussbaum aan te houden in mijn samenvatting. Daarom houd ik in mijn samenvatting de argumentatiestructuur van Nussbaum aan waarvoor ik inleiding en verdere hoofdstukken bij elkaar voeg in één verhaal. Dit verklaart waarom binnen dezelfde alinea paginanummers van referenties ver uit elkaar kunnen liggen.

² Ze verstaat onder 'het politieke' alle instituties die 'de kansen die mensen in hun leven krijgen diepgaand en gedurende hun hele leven beïnvloeden' (Nussbaum, 2014, p. 26).

gericht op de natie en haar morele doelen. Rousseau en Herder spraken ook over dit concept en vormden de bekendste denkstromen van die tijd.

Omdat elke succesvolle natie offers moet kunnen vragen voor het algemeen belang, moet bedacht worden hoe men de burgers zonder dwang van de vorst offervaardig kan maken (Nussbaum, 2014, p. 355). Rousseau spreekt over een noodzakelijk patriottisch sentiment dat nodig is voor vereniging. Dit sentiment zal ervoor zorgen dat egalitaire instituties duurzamer worden. Voorheen werd de leider zonder twijfel gevolgd, omdat aangenomen werd dat de leider goddelijk was. Nu is er geen vanzelfsprekendheid meer dat de heersende instituties goed zijn en dus zal men deze instituties sneller volgen als er sentiment bij komt kijken. Het sentiment moet dus van dezelfde intensiteit zijn als religieuze gevoelens (Nussbaum, 2014, p. 51). Het maatschappelijk verdrag en de daarbij behorende wetten moeten nu als heilig gezien worden. Rousseau spreekt over een broederschap gedreven door homogeniteit en eensgezindheid. De natie moet de belichaming worden van de algemene wil. Alleen op deze manier van een burgerlijke godsdienst in combinatie met patriottistische elementen kunnen burgers trouwe onderdanen zijn (Nussbaum, 2014, p. 15). Het zal de staat plechtigheden laten creëren die zorgen voor sterke banden van burgerzin, gericht op plichten jegens andere burgers en de natie als geheel. Daarvoor moeten vrijheid van meningsuiting en godsdienst wel uit de weg geruimd worden.

Kant beaamt dat er een bepaalde groepering nodig is, bijvoorbeeld een juiste soort kerk, om mensen de goede richting op te leiden. Mensen hebben ook de ethische plicht om zich hierbij aan te sluiten. In de menselijke natuur zitten namelijk neigingen geworteld om andere mensen te misbruiken. Deze neigingen zorgen ervoor dat mensen behandeld worden als middel en niet als doel op zich (Nussbaum 2014, p. 14). Kant noemt dit het radicale kwaad. Er is een groepering nodig die de goede neigingen versterkt, zodat de goede neigingen het overwinnen van de kwade. Hij zet echter grote vraagtekens bij de dwang waarover Rousseau spreekt.

Mozart is het ook niet eens met de manier van Rousseau. Bij Rousseau heerst nog heel erg het gevoel van hiërarchie en status. Mozart denkt dat de liefde op iets beters gericht moet zijn (Nussbaum, 2014, p. 53). De liefde moet ontvankelijk blijven voor kritiek, zodat het beste doel steeds weer gevonden wordt. Ieder individu heeft een eigenzinnige geest en dat moet gekoesterd worden. Mozart zet zich dus af tegen de eensgezindheid van Rousseau. De mens moet ook in staat zijn tot zelfspot. Humor en artistieke-en muzikale uitingen voeren bij Mozart de boventoon, waar bij Rousseau plechtige openbare ceremonies centraal staan.

Herder roept ook op tot vaderlandsliefde. Dit hangt voor hem samen met een hunkering naar vrede. Men verlangt terug naar de vredige jeugd. Speelsheid is daarom een kenmerk bij het liefdesbegrip van Herder (Nussbaum, 2014, p. 54). Daarnaast mag de liefde nooit leiden tot bloeddorst en wraakgevoelens.

Nussbaum ziet dat deze denkers proberen meer liefde en sentiment op te roepen voor het land en ziet tevens dat bij Rousseau en Herder de liefde te dwingend wordt opgelegd. De nadruk wordt te veel gelegd op eensgezindheid. Daarom trekt Nussbaum meer naar de kant van Mozart. Ze beschrijft hoe de natie, refererend aan de opera *Le Nozze di Figaro* van Mozart, een meer vrouwelijke (speelse) rol moet aannemen. De natie moet emotionele gezindheid opwekken bij de burgers van de toekomst. De rede laat zien dat emoties nodig zijn om tot vrede te leiden. Kritisch denken en reflecteren zijn belangrijker dan eerzucht. Dwaasheid, humor en eigenzinnige individualiteit moeten een centrale plaats krijgen binnen de samenleving. Men moet liefde en vertrouwen hebben in een wereld vol onbestendigheid en volmaaktheid. Men moet streven naar respect en

onderlinge afstemming, zonder te dromen van perfectie. Een realistische visie is noodzakelijk (Nussbaum, 2014, p. 56). Kortweg gezegd moet men vertrouwen in de mogelijkheid van liefde koesteren en een goed gevoel voor humor jegens hoe de wereld is (Nussbaum, 2014, p. 57).

De grote uitdaging die *Politieke Emoties* (2014) dan ook behelst is volgens Nussbaum hoe een natie voor meer stabiliteit en motivatie kan zorgen bij de burgers, zonder onverdraagzaam en dictatoriaal te worden (Nussbaum, 2014, p. 15). Het lijkt immers in strijd met het politiek liberalisme om emoties voor bepaalde principes op te wekken. Hier ziet Nussbaum echter een oplossing voor. Er moeten manieren bedacht worden waarop emoties de voornaamste principes van een hervormingsgezinde, maar onvolmaakte samenleving kunnen ondersteunen. Dit zal vooral lukken op gebieden waarop burgers het met elkaar eens kunnen worden zolang men elkaar met gelijk respect behandelt: de overlappende consensus (Nussbaum, 2014, p. 17). Nussbaum ontleent dit principe aan John Rawls. Voordat ze dit verder uitwerkt, geeft ze haar definitie van emoties.

1.2 Richten op de overlappende consensus via eudaimonia

Nussbaum legt uit dat emoties eudemonistisch zijn. De wereld wordt gewaardeerd vanuit een persoonlijk gezichtspunt. Emoties creëren de opvatting van een waardevol leven. Zo bepalen we ook welke mensen we belangrijk vinden; zij die nodig zijn om ons leven waardevol te maken. Om deze kring te kunnen verschuiven zijn emoties nodig, en daarvoor zijn symbolen en herinneringen nodig om men aan te spreken. Nussbaum ziet emoties dus als oordelen met een waardetoekennende inhoud. Maar dit lijkt het probleem alleen maar groter te maken. Wanneer een emotie waardetoekennend is, is de emotie mogelijk subjectief. We hebben echter objectieve waarden nodig om meer eenheid en betrokkenheid onder de burgers te scheppen. De overheid mag geen visies opleggen in een liberale samenleving, dus die objectieve waarden moeten ook echt waarden van de burgers zelf zijn. Nussbaum zegt dat we daarom moeten zoeken naar een overlappende consensus. Ze geeft toe dat dit in veel samenlevingen al gebeurt. Niemand wil gediscrimineerd worden, dus is er een wet tegen racisme. De afkeer voor racisme wordt aangewakkerd. Volgens Nussbaum ontbreekt er echter een element, namelijk het element van liefde. Binnen een samenleving wordt dan wel nadruk gelegd op de afwijzing van racisme, maar er wordt geen nadruk gelegd op het aanwakkeren van antiracisme (Nussbaum, 2014, p. 16). Er zouden meer positieve attitudes gestimuleerd moeten worden binnen een samenleving. Er zou meer vaderlandsliefde moeten komen voor de natie, inclusief haar doelen en bewoners.

Het vinden van de overlappende consensus betekent echter niet dat iedereen alle beginselen en daarbij behorende emoties moet omarmen (Nussbaum, 2014, p. 16). Het is juist belangrijk in een liberale samenleving dat alle beginselen in vraag gesteld kunnen worden. Afwijkende geluiden zijn leerzaam en daar moet dan ook ruimte voor zijn. Tegenspraak mag volgens Nussbaum ook best gepaard gaan met humor, zolang er maar respectvol omgegaan wordt met de gelijkwaardigheid van alle burgers. Spotten met het hele volk mag, maar spotten met een bepaalde bevolkingsgroep niet. Maar hoe kan de staat er voor zorgen dat er voldoende ruimte is voor tegenspraak? Dit kan volgens Nussbaum door middel van kunst. De staat moet kunstenaars voldoende ruimte geven om hun verschillende visies op de politiek te presenteren. Het belang van kunst komt terug bij Mill en Tagore.

John Stuart Mill en Rabindranath Tagore pleiten beiden voor een religie van de mens(heid). De religie van de mensheid wordt bij Mill gebaseerd op persoonlijke offers en een alomvattend altruïsme. Bij Tagore is de religie van de mens gericht op het bevorderen van betere levensomstandigheden voor alle bewoners van de wereld. Beide zien hun doctrines als toepasbaar in het gemeenschappelijk onderwijsstelsel en kunstwerken (Nussbaum, 2014, p. 18). Mill en Tagore zijn beïnvloed door Auguste Comte die het idee opperde voor de religie van de mensheid, waar ook rituelen en symbolen een centrale plaats innamen. Auguste Comte stelt dat het een onderdeel van de menselijke ontwikkeling is dat ieder mens erkent dat een breder medegevoel hoger in het vaandel staat dan slechts medegevoel voor de naaste familie. Hij vindt het belangrijk dat er een menselijke eenheid ontstaat. Net als Herder en Rousseau, neemt Comte deze eenheid erg letterlijk. Eenstemmigheid moet gestimuleerd worden en afwijkende meningen ontmoedigd. Uit de geschiedenis van de godsdienst blijkt dat rituelen een krachtig instrument zijn voor het opwekken van emoties (Nussbaum, 2014, p. 69). Ze bieden de deelnemers een gemeenschappelijke grond en creëren domeinen van gedeelde herinnering. Hierin had Comte zeker gelijk. Het was ook verstandig van Comte dat hij aandringt op het zich bedienen van poëzie en muziek om deze emoties op te wekken in plaats van nieuwe door filosofen bedachte rituelen. Comte laat echter geen ruimte over voor rationeel denken en individuele creativiteit (Nussbaum, 2014, p. 70). Mill en Tagore staan niet achter de opdringerigheid en de vele regels die gepaard gaan met Comtes religie en staan meer voor vrijheid en individualiteit.

Mill stelt dat afwijkende ideeën van grote waarde zijn. Men komt via een kritische houding tot completere standpunten. Volgens Mill heeft de staat het meeste aan burgers die voor zichzelf op kunnen komen en die een brede vorm van kennis hebben. Daarnaast is medegevoel heel belangrijk bij een burger. Mill meent dat morele emoties de ultieme kracht achter elk moreel beginsel vormen en dat morele emoties niet aangeboren, maar aangeleerd zijn (Nussbaum, 2014, p. 74). De samenleving zou volgens Mill beter georganiseerd zijn als ze georganiseerd werd op basis van ieders welzijn (Nussbaum, 2014, p. 75). Er moet rekening gehouden worden met de belangen van allen. Maar hoe verruimen we dit medegevoel? Volgens Mill moeten we gebruikmaken van rudimentaire vormen van medeleven, zoals het gevoel dat je lid bent van een groep. Dat gevoel moeten we dan ontwikkelen naar een moreel voelen. De alomtegenwoordige cultivering van algemeen medegevoel wordt de nieuwe seculiere religie. Volgens Mill kan een breder medegevoel opgewekt worden door middel van onderwijs en kunst.

Ook Tagore meent dat symbolen en verbeeldingskracht zorgen voor de verwerkelijking van nationale idealen. (Nussbaum, 2014, p. 90). Het unieke van een menselijk wezen is het vermogen tot kunstzinnige creativiteit. Het vermogen je iets anders voor te stellen dan dat er is en op weg te gaan naar een prachtig ideaal (Nussbaum, 2014, p. 91). Mensen moeten worden aangemoedigd zich de ideale toekomst voor de mensheid voor te stellen en moeten dit gaan zien als hun religie (Nussbaum, 2014, p. 92).

Mill en Tagore stellen dat een cultuur van medegevoel en verbeeldingskracht volledig verenigbaar is met een liberale cultuur van experimenten en afwijkende meningen; ze kunnen haar zelfs versterken (Nussbaum, 2014, p. 107). Ze zeggen alleen te weinig over negatieve emoties en over hoe een fatsoenlijke samenleving er dan uit zou moeten zijn. Dat wil Nussbaum graag aanvullen.

De besproken denkers laten het probleem van de geschiedenis van het liberalisme goed zien; er ontbreken altijd elementen in het gedachtegoed. Er wordt toch nog te weinig over emoties nagedacht. Nussbaum ontleent wel ideeën van deze denkers, zoals het belang van patriottisme en het belang van kunst en onderwijs om dit op te roepen, voor

haar eigen theorie. Hierbij verwijst ze vaak naar de politieke retoriek van Lincoln, King jr., Gandhi en naar de lyriek van Whitman en Tagore, want daar zijn voorbeelden voor de liefde van een natie in terug te vinden (Nussbaum, 2014, p. 30). Zij zagen het belang van emoties oproepen bij mensen. Zij begrepen dat ze de harten van de burgers bewust moesten raken en inspireren met intense emoties die de burgers in de richting brachten van gemeenschappelijk werk dat nodig was voor de samenleving (Nussbaum, 2014, p. 13).

Nussbaum probeert op grond daarvan een formule voor een humaan en ideëel patriottisme op te stellen dat beschermd wordt tegen de gevaren die Herder waarnam in de agressieve en oorlogszuchtige vormen van vaderlandsliefde die hij om zich heen zag. Een praktisch voorstel voor een betere samenleving moet gebaseerd zijn op historisch inzicht. Door middel van geschiedenis leren we over de tradities en problemen van een natie. Hierdoor leren we over wat we willen verdedigen en uitvoeren, we leren van de fouten uit het verleden.

John Rawls, aan wie Nussbaum het 'overlappende consensus' begrip ontleende, komt het dichtst bij het creëren van de politieke emotietheorie die Nussbaum voor ogen ziet. Hij stelde het principe op dat men ongelijkheid in rijkdom en inkomen alleen mag toestaan als de situatie van de minst bedeelden daar beter van wordt. Zijn andere principe was gelijkheid van alle vrijheidsrechten voor alle mensen. Gelijkheid werd dus een verplichting. Aangezien Rawls grote eisen stelden aan zijn burgers was het noodzaak te bedenken hoe de burgers de principes en instituties blijvend zouden steunen. Eenmalige instemming was niet genoeg, het moest een blijvende instemming worden. En de instemming moest voortbestaan omwille van de juiste redenen, dus niet slechts uit gewoonte. Nussbaum raakte geïnspireerd door dit gegeven. Een groot verschil tussen Rawls' theorie van rechtvaardigheid en Nussbaums theorie van politieke emoties is echter dat Rawls uitgaat van een samenleving die al welgeordend is, maar Nussbaum schrijft over samenlevingen die rechtvaardigheid nog proberen te bereiken (Nussbaum, 2014, p. 19). Zo heeft Nussbaum te maken met problemen van uitsluiting en stigmatisering die ze moet proberen tegen te gaan. Toch staan de projecten heel dicht bij elkaar. Beide omvatten mensen die gebrekkige wezens in plaats van volmaakte wezens zijn en dus niet automatisch naar het welzijn van allen streven. De complexe realiteit van de menselijk *psyche* moet ingecalculeerd worden. Rawls zegt daarom dat emoties nodig zijn voor een enthousiaste instemming met de fundamentele ideeën. Op die manier is de instemming duurzamer. Hij probeert de emoties dan ook te richten op principes, die lang houdbaar zijn, en niet op specifieke zaken, die snel weer vergaan.

Nussbaum erkent ook dat in de menselijke *psyche* een neiging tot uitsluiting zit (Nussbaum, 2014, p. 19). Die moet inderdaad overwonnen worden door liefde op te roepen voor rechtvaardige instituties. In dit opzicht sluit ze zich dus aan bij Rawls. Ze bespeurt echter een zwakte in het oproepen voor liefde voor principes. Principes zijn te abstract en spreken niet tot de verbeelding van mensen. Men voelt zich niet automatisch verbonden met principes; een meer persoonlijke insteek is nodig. Er moet gebruik gemaakt worden van symbolen, verhalen, poëzie en muziek en er moet ingespeeld worden op herinneringen die de menselijke geest naar de principes leiden en waarin de principes soms al verankerd zijn. Dan hechten mensen zich sneller (Nussbaum, 2014, p. 20). Onze kring van bekommernis, de mensen om wie we geven, zal dan groter worden. We moeten inzien dat iedereen belangrijk is voor ons leven. Kernemoties die betrekking hebben tot een fatsoenlijke samenleving zijn allemaal geworteld in liefde of maken er deel van uit. Liefde is de intense gehechtheid aan dingen waar onze wil geen grip op heeft. Als de principes van Rawls niet aangevuld zullen worden met dit soort liefde, zal ze levenloos

zijn en aan de mentale oppervlakte blijven (Nussbaum, 2014, p. 25). Nussbaums project is dus geen vervanging van Rawls' theorie, maar een aanvulling die laat zien hoe medelevende aanvaarding kan zorgen voor een blijvende belichaming van de rechtvaardige principes (Nussbaum, 2014, p. 32).

Het opwekken van politieke emoties gaat in elke samenleving anders in zijn werk. Een goed plan voor het aankweken van publieke emoties moet rekening houden met plaats en tijd, en met een specifieke cultuur van de groepen waar het om gaat (Nussbaum, 2014, p. 357). Men moet voorbeelden putten uit het historische en aardrijkskundige materiaal van het eigen land (Nussbaum, 2014, p. 20). Nussbaum noemt als Amerikaans voorbeeld Walt Whitman die in zijn gedichten de liefde voor Amerikaanse landschappen oproept en verwijst naar de rouw om Abraham Lincoln. Hierdoor zet Whitman de idealen van Lincoln voort. Politieke retoriek kan zelf al neigen naar poëzie, kan de mensen beroeren door golvende ritmes en evocatieve beelden van hun gemeenschappelijke taak (Nussbaum, 2014, p. 284). En toch voegt Whitmans poëzie iets cruciaals toe: zijn concrete sensuele greep op Amerika. De schoonheid van de omgeving moet worden gezien zodat die omgeving vrede de moeite waard maakt om voor te vechten.

Eerder zeiden we dat de liberale natie nog een taak had: namelijk het afzwakken van negatieve emoties als afgunst, afkeer, angst en schaamte. Deze emoties werken volgens Nussbaum destabiliserend. Medegevoel zou een betere drijfveer zijn en de grootte van deze drijfveer is afhankelijk van de cultuur. Nussbaum stelt een aantal kernwaarden op voor de samenleving. Zo moet elk mens als een doel op zich behandeld worden. Ieder mens heeft andere capaciteiten, dus zit de gelijkheid hem in de gelijke waardigheid. Daarnaast hebben naties verschillende doelen, omdat elke natie op een eigen manier het best tot bloei komt. Betrokkenheid en samenwerking van de burgers zijn nodig om de doelen te bereiken. Ook moet het genot van de vrijheidservaring voor elke burger even groot zijn. Emoties die hiermee in strijd zijn moeten afgeremd worden; zo wordt geweld en bedrog ook voorkomen (Nussbaum, 2014, p. 126). Hiervoor moet het medeleven ten aanzien van andere burgers versterkt worden. Nussbaum beoogt hiermee vooral gelijke kansen voor alle burgers.

Zoals eerder besproken zou overlappende consensus een goed bindingsmiddel zijn voor een samenleving. Rawls meent dat politieke principes hierbij een belangrijke rol spelen. De staat mag echter geen religies voortrekken. De politieke principes mogen daarom uitsluitend uit ethische principes bestaan. Rawls voegt hieraan toe dat de overlappende consensus niet per se een afname van onderlinge spanningen jegens overtuigingen impliceert. Dit hoeft ook niet, omdat we bij Mill hebben gezien dat verschillende visies ons alleen maar tot een rijker mens maken. Nussbaum voegt eraan toe dat bepaalde waarden en idealen wel dwingend door een staat opgelegd kunnen worden. Er moeten namelijk wetten opgesteld worden, zoals de wet tegen discriminatie. We kunnen hierbij wel voorzichtige overreding toepassen door bijvoorbeeld een feestdag in te lassen op de verjaardag van Martin Luther King. Op deze manier houden we zijn idealen hoog. Deze middelen moeten in principe losstaan van religie, al kan religie soms ook een effectief bindmiddel vormen (denk bijvoorbeeld aan Kerstmis). Nussbaum noemt de publieke cultuur dan ook een dynamische dialoog. De spanningen nemen soms toe en soms weer af (Nussbaum, 2014, p. 136). We moeten wetten en instituties creëren die een positieve uitwerking hebben op de doelen van de samenleving. Op deze manier zullen de emoties gestabiliseerd worden. Zo zullen we de, toch al goede, samenleving kunnen verbeteren tot een nog rechtvaardigere samenleving.

Naties moeten zich daarvoor wel meer verdiepen in de menselijke natuur om te leren welke problemen daaraan ten grondslag liggen. De mogelijkheden en gevaren van

het mens-zijn moeten onderzocht worden (Nussbaum, 2014, p. 138). Er is een grondige bestudering van de emoties nodig (Nussbaum, 2014, p. 116). Comte en Mill hebben een te naïef beeld van de persoonlijkheid. Zij besteden geen aandacht aan bepaalde duistere krachten in de menselijke natuur als lichamelijke afkeer en schaamte. Welke middelen hebben we om het radicale kwaad, te weten kwalijke neigingen in de menselijke natuur, te overwinnen? Met behulp van de begrippen van Winnicott kunnen we een verband leggen tussen altruïsme en verbeeldingskracht. In de ontwikkeling van een kind kunnen neigingen al versterkt of aangemoedigd worden.

1.3 Het radicale kwaad: De kwalijke menselijke neigingen

Empathie vereist een bepaald soort verbeeldingsvolle verplaatsing in de ander (Nussbaum, 2014, p. 147). Empathie is niet voldoende voor medeleven, want een sadist kan grote empathie met andermans toestand hebben en die gebruiken om die persoon schade te berokkenen. Medeleven is vaak wel een uitloeiing van empathie. Empathie is namelijk essentieel voor het inbeeldingsvermogen wat het fundament vormt voor gelijkheid en respect en uiteindelijk kan leiden tot meer rechtvaardigheid. Belangrijk om dit te bereiken is beseffen welke soort begrenzingen van de menselijke natuur we moeten overwinnen (Nussbaum, 2014, p. 157). Empirische onderzoeken leren ons dat mensen, net als andere dieren, doorgaans een beperkt medegevoel koesteren; meestal richt men zich op een beperkte in plaats van een brede groep (Nussbaum, 2014, p. 163).

Wetenschappers die primaten of olifanten en psychologen die baby's bestuderen kunnen ons inzicht geven op het besef wat de gemeenschappelijke grond is die ons verbindt met andere dieren (Nussbaum, 2014, p. 142). Dit noemt men de evolutionaire erfenis. Dierlijke trekken bieden kansen of vormen beperkingen. Belangrijk is de erkenning van onze dierlijkheid, want dan kunnen we de dierlijke trekken ten goede ontwikkelen. Daarnaast kunnen ze ons informatie geven over de opzichten waarin de menssoort inderdaad speciaal is, zoals extra hulpbronnen voor moreel gedrag die ons kunnen helpen hindernissen te overwinnen. Tot slot kunnen ze ons ook laten zien welke kwalen typisch zijn voor het menselijk bestaan, zoals schuldgevoel, hebzucht en fanatisme (Nussbaum, 2014, p. 143). Het gaat er om dat we het mens-zijn beter begrijpen, zodat we ook leren hoe we dat beter kunnen ontwikkelen. Hierbij gaat het om wat menselijk is beminnaarswaardig maken. Men moet niet louter het menselijke willen overstijgen (Nussbaum, 2014, p. 25).

Winnicott onderzocht baby's en zag dat mensen in hun vroege toestand de neiging ontwikkelen om mensen louter als slaven te zien en niet als complete mensen die eigen behoeften en belangen hebben (Nussbaum, 2014, p. 171). Hoe kan men dit narcisme te boven komen en overgaan tot een bestendige betrokkenheid bij anderen? Dit probleem moet elke samenleving zien op te lossen. Men zou kunnen zeggen dat de combinatie van narcisme en hulpeloosheid het beginpunt is van het 'radicale kwaad', in de vorm van een neiging anderen ondergeschikt te maken aan de eigen behoeften.

De morele relatie tussen baby en moeder ontstaat, wanneer de baby na agressieve uitbarstingen ziet dat zijn moeder nog steeds aanwezig is en lief blijft. De baby ziet dan in dat hij ook een positieve bijdrage levert voor zijn moeder en krijgt een moreel schuldbesef voor zijn uitbarstingen (Nussbaum, 2014, p. 174). Hij ziet zijn moeder dan als iemand met gevoel en recht op ander gedrag. Er ontstaat vertrouwen en het gevoel de baas te willen zijn over de ander ebt weg; gelijkwaardigheid ontstaat. Maar zonder liefde tussen de baby en de moeder zal dit besef van wederzijdse rechten niet ontstaan. De inleving en oprechte betrokkenheid ontwikkelt een kind aan de hand van liefde. Er ontstaat dan een overgang

in het kind dat zich bewust wordt dat anderen ook een eigen inwendige subjectieve toestand hebben die kan verschillen van de eigen en aandacht verdient in de sociale interactie (Nussbaum, 2014, p. 176).

Winnicott meent dat in bijna alle menselijke relaties de karakteristieken van het jeugdige een rol spelen, namelijk het verlangen alleen te zijn in de aanwezigheid van de ander in plaats van het constant willen opeisen van slaafse aandacht, vertrouwen in de ander en bereidheid om het verlangen naar volledige controle in aanwezigheid van de ander te laten varen, alsook het vermogen een passende reactie te geven en het vermogen te bedenken wat de ander denkt en voelt (Nussbaum, 2014, p. 178). Dit is allemaal nauw verbonden met de bereidheid het verlangen naar almacht op te geven.

Afkeer belemmert zo'n gelijk politiek respect (Nussbaum, 2014, p. 184). Men ziet de mens tijdens een projectie van afkeer als minderwaardig en niet als gelijkwaardig en probeert zich dus ook niet in te leven in de ander. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij nazidokters in nazi-Duitsland, die joden als minderwaardig zagen en daarom zonder schuldgevoel experimenten op hen uit kon voeren. De mens heeft de neiging ten koste van de waarheid toe te geven aan groepsdwang en ten koste van alle morele bekommernissen te gehoorzamen aan een autoriteit (Nussbaum, 2014, p. 189). Onderlinge nabijheid zorgt ervoor dat mensen elkaar sneller als individuen (en dus als gelijkwaardig) gaan zien. Mensen gedragen zich slechter wanneer mensen over wie zij macht hebben gepresenteerd worden als onmenselijke entiteiten zonder individualiteit, zoals wanneer de joden een nummer kregen ten tijde van de holocaust. Daarnaast gedragen mensen zich beter wanneer ze aangemoedigd worden om een ander als individu met een eigen naam en eigen levensverhaal te zien (Nussbaum, 2014, p. 195). De cultivering van verbeeldingskracht door kunstzinnig spel voor volwassenen is dus een onmisbaar middel om hun betrokkenheid bij de andere mensen in hun omgeving te handhaven en te verbreden, volgens Tagore, Mill en Winnicott (Nussbaum, 2014, p. 188). Op die manier kunnen de samenlevingen de heersende neiging tot stigmatisering overwinnen.

Tot slot zal Nussbaum de hedendaagse werkelijkheid bespreken. Nussbaum geeft geen vastomlijnde theorie, want er moet genoeg ruimte blijven voor individualiteit en creativiteit (Nussbaum, 2014, p. 200). Daarnaast moet alles in een context bekeken worden. Ze geeft echter wel een beschrijving hoe verschillende thema's en problemen benaderd zouden moeten worden.

1.4 Het belang van het ontwikkelen van vaderlandsliefde en het terugdringen van afgunst, angst en schaamte

Mazzini beschrijft hoe nationale gevoelens een waardevolle en essentiële rol spelen bij het creëren van een fatsoenlijke samenleving, waarin vrijheid en gerechtigheid er voor iedereen zijn (Nussbaum, 2014, p. 206). De natie kan harten en verbeelding aanspreken door haar eudemonistische connecties; dit zorgt voor de overgang van begrensd naar veelomvattend medegevoel. Door de natie lief te hebben kan men gemotiveerd worden om algemene, politieke beginselen te erkennen. Volgens Mazzini is ons leven doordrenkt van hebzucht en zelfzucht en hebben we een tegenwicht nodig van hartstocht voor het algemeen welzijn die ons ertoe kan bewegen offers te brengen (Nussbaum, 2014, p. 208). Maar om voldoende te motiveren moet dit gevoel een concreter object hebben dan een abstracte als 'de mensheid'. Hij zag in de natie iets wat kan inspireren: iets wat

plaatsgebonden is, iets van 'ons' en iets concreets. Daarom is patriottisme effectiever dan universalisme; ze is concreet en kan mensen daardoor sneller raken³.

Het probleem van vijandigheid of partijdigheid kan wederom opgelost worden door een uitbreiding van medeleven. Men moet zich op instituties richten die het welzijn van alle burgers bevorderen. Om uitsluiting tegen te gaan moet men zich richten op gelijkheid. Medeleven kan men vergroten door zich te richten op beelden en instituties die het welzijn van alle mensen respecteren, liefst ook buiten de natie zelf (Nussbaum, 2014, p. 208). Dat is een goede vorm van patriottisme.

Lincoln, Gandhi en King laten zien dat vaderlandsliefde ook goede dingen teweeg kan brengen (Nussbaum, 2014, p. 200). Zij zijn leiders die de problemen van Scylla en Charybdis hebben weten te ontwijken door bij burgers liefde voor iets speciaals op te wekken, terwijl ze afgedwongen homogeniteit of idealisering van verkeerde waarden wisten te ontwijken (Nussbaum, 2014, p. 222). Lincoln richt zich in zijn Gettysburg Address bijvoorbeeld op een enkelvoudige natie, één volk (Nussbaum, 2014, p. 229). Daarnaast wijst hij op universele vrede; een volk dat niet vijandig moet staan tegenover andere volken (Nussbaum, 2014, p. 230). En zo richt Martin Luther King zich op gelijkheid van blanken en zwarten zonder dat hij de blanken vijandig bejegt (Nussbaum, 2014, p. 233).

Het probleem van Cherybdis houdt waterige motivatie in. Men moet iets namelijk wel beschouwen als iets dat van zichzelf is, voordat men echt gemotiveerd wordt zich hier voor in te zetten (Nussbaum, 2014, p. 217). Daarom is patriottisme juist zo belangrijk. Men moet zich kunnen identificeren met iets wat het zijne of hare is.

In het probleem van Scylla staan o.a. intolerante waarden centraal. Emoties hebben dan wel slechte dingen teweeg gebracht, zoals het nationalisme in nazi-Duitsland, maar ook goede dingen, zoals de afschaffing van slavernij (Nussbaum, 2014, p. 211). Verder omvat dit probleem dat de noodzaak tot patriottisme dwang rechtvaardigt (Nussbaum, 2014, p. 213) en de zorg dat de cultuur te homogeen wordt, waardoor er geen ruimte meer is voor individuele expressie en afwijkende meningen (Nussbaum, 2014, p. 216). Maar volgens Nussbaum gaan patriottisme en een afwijkende mening vaak goed samen. (Nussbaum, 2014, p. 215). Een goed patriot verwerpt conformisme en dwang en zet zich in voor de vrijheid van meningsuiting en geweten. Bepaalde kunstwerken of monumenten zijn geen verwerpelijke soort van paternalisme, omdat het kritiek of een vrije keuze niet in de weg staat. Er wordt je een standaardwaarde voorgehouden maar dat verhindert je niet om iets heel anders te doen, te zeggen of te denken (Nussbaum, 2014, p. 366). Waardenconflicten zijn altijd nuttig. Ze vormen aanleiding tot een publiek debat. Het is belangrijk dat elke burger actief betrokken is bij een kritische cultuur. Veelsoortigheid van burgers zou een bron van vreugde moeten zijn en niet van angst. We moeten verwonderd worden door onze eigen menselijke natuur. Nussbaum komt met een pedagogisch voorstel voor het onderwijs (Nussbaum, 2014, p. 243). Begin met liefde, introduceer vervolgens kritisch denken en blij daarop hameren, vestig bij de inleving in anderen ook aandacht op de verschillen, vertel waarom er oorlog is gevoerd zonder te

³ Eerder schreef Nussbaum in *For Love of the Country* (2002) in het essay 'Patriotism and Cosmopolitanism' dat ze bang is dat patriottisme moreel gevaarlijk is voor de doelen van een natie, zoals rechtvaardigheid en gelijkheid. Die idealen worden beter ontwikkelt wanneer men de hele mensheid als bondgenoot ziet; kosmpolitisme. Nussbaum heeft echter, vergelijkbaar met wat ze schrijft over Rawls, ingezien dat abstracte principes moeilijk zijn om mee te identificeren en derhalve minder snel liefde oproepen. Daarom heeft ze hier vanaf gezien en bepleit ze in dit boek vredelievende vaderlandsliefde.

demoniseren en breng liefde bij voor de historische waarheid en voor de natie zoals hij werkelijk is (Nussbaum, 2014, p. 246).

Vrijheid van meningsuiting en vrije pers zijn misschien wel de belangrijkste zaken die een natie moet koesteren (Nussbaum, 2014, p. 248).

Angst⁴, afgunst en schaamte moeten afgezwakt worden. Ze hebben een goede verwant, maar hebben de verderfelijke neiging om de steun voor goede politieke doelen uit te hollen (Nussbaum, 2014, p. 300). Versterking van het medeleven is de beste manier om deze schade te voorkomen. Medeleven kan echter ook zelf zijn ergste vijand zijn wanneer hij tot partijdigheid leidt en men de eigen familie of groep gaat voortrekken (Nussbaum, 2014, p. 302). Algemene compassie is daarom wat nagestreefd moet worden, zoals King doet met zijn 'rechtvaardige Amerika'.

Om een bondgenoot van de wet te kunnen zijn moet vrees samengaan met bezorgdheid om het algemene welzijn (Nussbaum, 2014, p. 304). Angst is een primitieve emotie, waardoor we iets ten onrechte als bedreiging kunnen beschouwen (Nussbaum, 2014, p. 306). Angst werkt ook vernauwend en is daarom een egocentrische emotie.

Competitie zet de deur open voor afgunst; men misgunt een ander dan zijn voorspoed (Nussbaum, 2014, p. 320). Dit leidt dan weer onmiskenbaar tot vijandigheid. Het is een emotie dat gericht is op het 'ik'; jaloezie wil voorkomen dat het ik beschadigd wordt (Nussbaum, 2014, p. 321). Afgunst heeft iets constructiefs; iemand kan er wel door worden aangespoord om te presteren, maar er zit iets wraakzuchtigs in dat schade kan veroorzaken (Nussbaum, 2014, p. 324).⁵ Als tegengif is daar het gevoel van lotsverbondenheid en een vriendschap die de bevoorrechten en de minder bevoorrechten bijeenbrengt in één groep met een gezamenlijke taak (Nussbaum, 2014, p. 326). Niet elkaars tegenstanders, maar bondgenoten in de strijd. Zo zorgde Gandhi er bijvoorbeeld voor dat verschillen in status en rijkdom minder in het oog sprongen (Nussbaum, 2014, p. 334).

Schaamte over wie of wat je bent is iets anders dan schuldgevoel (Nussbaum, 2014, p. 338). Schuldgevoel blikst terug en slaat op een handeling; je erkent dat je iets verkeerd hebt gedaan (Nussbaum, 2014, p. 339). Als de dominante groep erin slaagt een norm van wat 'normaal' is ingang te doen vinden, zodat de leden van andere, minder invloedrijke groepen worden gebrandmerkt als mensen die zich moeten schamen, blijft het pijnlijke besef van de eigen tekortkomingen de dominante groep bespaard (Nussbaum, 2014, p. 340). De almachts- en narcistische gevoelens staan hier tegenover. Het werkt het medeleven tegen. De eudemonistische gedachte gaat verloren. Zo ook het idee dat jou hetzelfde kan overkomen; de empathie neemt af. Collectieve schaamte kan heel gezond zijn, bijvoorbeeld voor heersend seksisme of racisme, maar helaas komt het vaker voor

⁴ Nussbaum definieert positieve emoties als alle emoties die het samenleven bevorderen en negatieve emoties als alle emoties die het samenleven kunnen tegenwerken. In haar eerdere werken, zoals *Oplevingen van het Denken* (2001) hangt zij de emotietheorie van Aristoteles aan die schrijft dat er geen slechte en goede emoties zijn, maar dat het per situatie kan verschillen of ze goed of fout uitpakken. Wanneer Nussbaum schrijft dat angst, afgunst en schaamte slecht emoties zijn lijkt dat in strijd te zijn met haar eerdere werk. Deze tegenstrijd kan echter iets afgezwakt worden door te stellen dat Nussbaum in *Politieke Emoties* (2014) benoemt dat er goede varianten van deze emoties zijn (bezorgdheid bij angst, competitie bij afgunst en schuld bij schaamte), maar dat de variant waar zij over spreekt gevaarlijk zijn voor een rechtvaardige en harmonieuze samenleving.

⁵ Vergelijkbaar met de eerdere besproken waarden van het ancien régime, namelijk eer en status, en die proberen we juist achter ons te laten.

dat schaamte de sociale eenheid aantast. Een oplossing hiervoor is wetgeving in combinatie met een andere houding waarbij mensen elkaar weer als personen met een eigen verhaal gaan zien. Men moet elkaar weer als gelijkwaardig beschouwen.

1.5 Nussbaums conclusie

Nussbaum benadrukt in haar conclusie dat idealen goed zijn, omdat men zich dan inzet voor iets hogers. Men streeft ergens naar. Maar de idealen moeten wel te verwezenlijken zijn, anders zullen ze alleen maar demotiverend werken. Daarnaast benadrukt ze nog een keer dat politieke emoties alles behalve totalitair zijn. Ze laten nog veel ruimte over voor persoonlijke relaties en interpretaties (Nussbaum, 2014, p. 362). Alles gaat om een liefde die de onvolmaaktheid van de mens en haar samenleving omarmt; en om een volk dat zich gezamenlijk aan een betere toekomst waagt (Nussbaum, 2014, p. 368). De binnenwereld van de burger is hier wel degelijk bij van belang. Men kan dan wel het gewenste uiterlijk gedrag vertonen, maar het gedrag is veel duurzamer als men daar ook daadwerkelijk intrinsiek achter staat (Nussbaum, 2014, p. 370). Afkeer en schaamte zullen wel kunnen verdwijnen, maar angst en afkeer zullen altijd blijven bestaan door speciale liefde voor individuen (Nussbaum, 2014, p. 353). De instituties kunnen er wel voor zorgen dat angst en afkeer binnen de perken worden gehouden en dat burgers voor vijandige vernedering worden behoed. Maar even belangrijk is de inrichting van de stad, het gebruik van symbolen en monumenten en de persoonlijke houding van de burger.

Hoofdstuk 2: Kritiek op Nussbaums definitie van emotie

Al klinkt Nussbaums voorstel als een ideaal dat nagestreefd moet worden, toch komt er regelmatig kritiek op Nussbaum. De kritiek op de (politieke) emotietheorie van Nussbaum is tweeledig. Enerzijds is de theorie van Nussbaum volgens haar critici te optimistisch over het rationele vermogen van emoties. Nussbaum definieert emoties als rationele oordelen, terwijl emoties in de praktijk vaak irrationeel blijken te zijn. Anderzijds is Nussbaums theorie te optimistisch over de menselijke natuur. Hoezo leiden symbolen, herinneringen en kunst 'vanzelf' naar principes van harmonie en rechtvaardigheid? Is dat niet een veel te argeloze veronderstelling? Willen mensen wel altijd positieve emoties volgen? Kunnen wensen soms niet leiden tot andere gedachten? In dit hoofdstuk bespreek ik de kritiek op haar definitie van emotie. Vervolgens zal ik laten zien waarom de kritiek niet voldoende is om Nussbaums voorstel te verwerpen.

Volgens critici zou Nussbaum emotie te rationalistisch en cognitief opvatten. Ze gaat ervan uit dat emoties oordelen zijn en kent emoties zodoende een intelligent karakter toe. Nussbaum lijkt de lichamelijke van de emoties helemaal weg te laten, heeft weinig oog voor de lichamelijke symptomen en gevoelens die gepaard gaan met emoties.

Een bekende vertolker van die kritiek is Peter Goldie (1946-2011)⁶. Maar voordat ik Goldies kritiek op Nussbaums emotietheorie naar voren breng, zet ik eerst helder en uitgebreid Nussbaums emotietheorie uiteen.

2.1 De emotietheorie van Martha Nussbaum

Martha Nussbaum beschrijft emoties als oordelen over zaken die voor het individu belangrijk zijn. Men erkent via deze oordelen tevens de behoefte aan dingen, die men niet volledig kan controleren (Nussbaum, 2004, p. 184). Nussbaum keert zich tegen de opvatting dat emoties mensen slechts passief meesleuren. Emoties zijn volgens Nussbaum cognitief⁷ en dit komt door hun intentionele karakter: emoties gaan ergens over. Emoties hebben altijd een object (Nussbaum, 2004, p. 187). Die objecten zijn intentioneel, omdat ze geïnterpreteerd worden door het individu; men gaat er actief mee om. Ook behelzen emoties bepaalde overtuigingen die men over het desbetreffende waargenomen object bezit. Vaak is dit een bepaalde waarde die men aan het object toekent. Het element van overtuigingen dat Nussbaum toekent aan de emotie is wat de emotie rationeel lijkt te maken. Het individu vindt namelijk iets van het object van de emotie; dit is de overtuiging.

Nussbaum grijpt terug op de Stoa om emoties als zijnde oordelen uit te leggen. Volgens de Stoa wordt men bewogen door emotionele gevoelens. Gevoelens overvallen het individu met een dwingende kracht. Ze hebben de neiging de

⁶ Andere tegenstanders van de cognitivistische emotietheorie zijn bijvoorbeeld William James (1842-1910) en Jesse Prinz.

⁷ 'Cognitivism is de visie dat de emoties een essentiële rol spelen in het winnen van evaluatieve kennis over de wereld. Onze emoties behelzen evaluatieve waarnemingen en gedachten gericht op de manier hoe iets in de wereld is dat ons welzijn raakt of het welzijn van de mensen om wie we geven.' (Goldie, 2004, p. 91) 'Met cognitieve processen bedoel ik de processen die informatie leveren (of ze nou betrouwbaar zijn of niet) over de wereld, dus versta ik hier niet alleen denken, maar ook waarnemen en een zekere soort van verbeelden onder.' (Nussbaum, 2004, voetnoot 28).

persoonlijkheid over te nemen en het individu in beweging te zetten. Men krijgt daarom het gevoel passief tegenover de emoties te staan (Nussbaum, 2004, p. 185). Volgens de Stoa zijn emoties niet-rationele bewegingen die het individu een bepaalde richting op kunnen duwen (Nussbaum, 2004, p. 186). Er schuilt echter ook een actief moment in de emotionele ervaring. Men kan een bepaalde voorstelling van zaken accepteren als terechte waarneming, of verwerpen (Nussbaum, 2001, p. 44). Wanneer men een voorstelling verwerpt dan is de waarneming strijdig met de feiten. Maar men kan zich ook onthouden van het geven van een oordeel. Er bestaat dus een tweede (reflectieve) stap die de emotie cognitief, rationalistisch, maakt. Men verwerkt de emoties en kan hun waarneming affirmeren of niet. Op die manier kan men de emotionele waarneming beoordelen; is het gerechtvaardigd dat ik me zo voel of is het gerechtvaardigd dat ik dat object als eng waarneem?

Nussbaum onderscheidt gevoelens van emoties. Deze begrippen worden door veel filosofen op een verschillende manier gedefinieerd. Nussbaum verstaat onder gevoelens (*feelings*) de lichamelijke eigenschappen van een emotie die wel of niet kunnen optreden. Zoals angst de haren die in de nek overeind komen te staan. Nussbaum laat dit lichamelijke aspect buiten haar emotiedefinitie. Ze neemt als voorbeeld de rouw die ze voor haar overleden moeder voelt en zegt dat men bij afwezigheid van lichamelijke symptomen van rouw niet kan beslissen voor een persoon dat hij/zij niet rouwt. Lichamelijke symptomen kunnen optreden, maar zijn niet bepalend voor een emotie (Nussbaum, 2004, p. 195). Het kan per persoon afhankelijk zijn of en op welke manier de lichamelijke reacties zich manifesteren. Hierbij maakt Nussbaum wel onderscheid tussen gevoelens met rijke intentionaliteit en niet-intentionele gevoelens (Nussbaum, 2004, p. 195). De tweede zijn gevoelens als vermoeidheid of extra energie, die geen object bezitten. Doordat zij geen object bezitten, kan men er geen oordelen over vellen. Deze gevoelens zijn niet-cognitief en niet rationeel en vallen dus buiten haar definitie van emotie. De emotie definieert Nussbaum als een waardeoordeel. Het oordeel bestaat dus, net als bij de Stoa, uit de acceptatie of verwerping van de ervaring of waarneming (Nussbaum, 2001, p. 46). Dit veroorzaakt een overtuiging. Bij Nussbaum is er echter nog een extra element: de overtuiging heeft vaak met waarde te maken.

Dit maakt dat de genoemde oordelen bij Nussbaum waardeoordelen zijn. Deze waarde heeft te maken met belangrijkheid (*importance*). Iets is belangrijk voor jouw leven en daarom ken je er waarde aan toe. Wat het belangrijk maakt is dat het object van *jou* is (Nussbaum, 2004, p. 189).⁸ Nussbaum neemt als voorbeeld weer de rouw die ze voelt voor haar overleden moeder. Ze voelt die rouw alleen, omdat ze haar moeder bestempelt als iemand die voor haar van grote waarde is en iemand zonder wie ze zich incompleet voelt. Nussbaum maakt de emoties hiermee eudemonistisch; ze hebben te maken met een cirkel van bekommernis, met zaken waar het individu intrinsieke waarde aan toekent en het individu dus gelukkig maken (Nussbaum, 2004, p. 190).

We hebben het nu echter alleen over het subject; iets krijgt waarde omdat het belangrijk is voor het leven van het individu. Nussbaum definieert de waardeoordelen echter als objectief. Los van wat de mensen zelf vinden, de eudaimonia van het individu, kan er een lijst opgesteld worden met voorwaarden voor geluk die voor alle mensen gelden. Nussbaum stelt een lijst van tien voorwaarden op die te maken hebben met levenskwaliteit en noemt dit de capabiliteitenbenadering (*capability approach*)

⁸ Denk hierbij aan het belang van patriottistische emoties oproepen. Men moet weer trots worden op het land en er liefde voor gaan voelen. Dat het *mijn* land is, maakt dat het land belangrijk voor mij is en dat ik er waarde aan hecht.

(Nussbaum, 2014, p. 126). Deze tien capabiliteiten zijn: recht op 1) leven, 2) lichamelijke gezondheid, 3) lichamelijke onschendbaarheid, 4) zintuiglijke waarneming, verbeeldingskracht en denken, 5) gevoelens, 6) praktisch denkvermogen, 7) sociale banden, 8) met andere biologische soorten samenleven, 9) spel (ontspanning en plezier), 10) zeggenschap over je eigen omgeving in politieke en materiele zin (Nussbaum, 2014, p. 391, 392).

Wat is nu precies die definitie van een emotie, waar al deze afzonderlijke aspecten samenkomen? Laten we teruggaan naar het voorbeeld van het overlijden van Nussbaums moeder. Wanneer zij de situatie accepteert voelt ze een verbijstering. De erkenning van een emotie, de erkenning dat een belangrijk persoon jouw leven heeft verlaten bijvoorbeeld, is in dit geval het emotionele oordeel. Met het accepteren van een sterfgeval, accepteert men namelijk ook het verdriet dat daarbij komt kijken. Het verdriet geeft aan dat de overleden persoon een belangrijk onderdeel van het leven was. De persoon was waardevol. Men geeft dus een waardeoordeel met het accepteren van de emotie. Daarmee geeft men toe dat het leven soms onaangename wendingen kan nemen terwijl men die liever vermeden had. De emotie registreert daarbij ook het gevoel van kwetsbaarheid en onvolmaakte beheersing van het leven (Nussbaum, 2001, p. 50). Ze erkent hiermee dat ze niet over alles in het leven controle heeft en dat dat haar kwetsbaar maakt. Dat zijn de in de boektitel genoemde 'oplevingen van het denken'. Dat zijn de emoties. Nussbaum omschrijft de emoties dan ook als trachtend zich aan de wereld aan te passen, terwijl ze de wereld niet kunnen veranderen (Nussbaum, 2001, p. 53). Wanneer iemand overvallen wordt door rouw, lijkt diegene niet meer voor rede vatbaar. Maar wanneer men rouw voelt moet dat gepaard gaan met herinneringen en overtuigingen dat de persoon belangrijk was. Herinneringen en overtuigingen hebben wel met rede te maken (Nussbaum, p. 194). Ondanks dat het lijkt alsof de gevoelens je overspoelen is het toch een vorm van een cognitivistische emotie. Het vermogen van de rede houdt namelijk in dat men zich toewijdt om de dingen ziet zoals ze werkelijk zijn (Nussbaum, 2014, p. 192), en dat oordeel kent men toe aan de waarneming of ervaring door het te accepteren of verwerpen.

Nussbaum voegt hier aan toe dat verdriet in geval van rouw kan verschuiven naar een achtergrondemotie. Een achtergrondemotie erkent dat het individu behoefte heeft aan een onbeheersbaar extern element. In het geval van het eerder genoemde voorbeeld, erkent de achtergrondemotie dat Nussbaum haar overleden moeder mist, maar dat ze geen controle heeft en had over het overlijden van haar moeder. Een situatie gebonden emotie daarentegen, reageert op de manier waarop de wereld al dan niet in de behoeften van een individu voorziet (Nussbaum, 2001, p. 74). Wanneer Nussbaums moeder overleed had Nussbaum te maken met een situatie gebonden emotie. Ze moest immers reageren op de situatie dat haar moeder overleed, iets waar ze geen behoefte aan had. Ze moest deze situatie erkennen en zoals eerder gezegd gaf ze met het erkennen van haar verdriet tegelijk aan dat het object waardevol was. Waarde toekennen heeft echter altijd te maken met de doelen en plannen van een individu op dat moment, dus dat kan niet meer achteraf. Nussbaum kende immers waarde toe aan haar moeder omdat ze onderdeel was van Nussbaums doelen en plannen in het leven. Zodra de moeder overleed, maakte ze echter niet langer deel uit van die doelen. Daarom kan de emotie van verdriet niet eeuwig aan een situatie gebonden object gekoppeld blijven. Zodra het object geen onderdeel meer uitmaakt van de doelen, en dit ook is erkend, zal het verdriet langzaam veranderen in een achtergrondemotie.

2.2 Peter Goldie en het epistemische landschap

Cognitivism is de visie dat emoties een essentiële rol spelen in de kennisvergaring over de wereld. Onze emoties behelzen evaluatieve waarnemingen en gedachten gericht op de manier hoe iets in de wereld is en dat betrekking heeft op ons welzijn of het welzijn van de mensen om wie we geven. Emoties zijn volgens deze visie een Goed Ding. Goldie geeft ook de voorkeur aan deze theorie. Hij ziet echter dat de theorie twee dingen buiten beeld laat: ten eerste gevoelens (*feelings*), te weten de lichamelijke gevoelens en gevoelens die gericht zijn op het object van de emotie, ten tweede de manier waarop emoties ons kunnen misleiden (Goldie, 2004, p. 91).

Het is een misvatting dat gevoelens ons niets kunnen vertellen over de wereld en over hoe we moeten handelen in die wereld. Dit wordt wel vaak gedacht, omdat men denkt dat gevoelens nergens over gaan. Ze worden door Nussbaum ook gezien als verschijnselen die vaak geen object hebben en ons dus ook geen informatie kunnen geven. Gevoelens zijn echter wel epistemisch en onthullen veel over de wereld. Ze hebben wel degelijk een object. Gevoelens geven ons kennis over onszelf, introspectieve kennis, en kennis over de wereld buiten de grenzen van ons lichaam, extraspectieve kennis. Dit is ook precies de reden waarom ze ons makkelijk kunnen misleiden. Ze kunnen de wereld verkeerd representeren en de werkelijkheid anders laten zien dan hij werkelijk is. (Goldie, 2004, p. 92). Ze kunnen ons *epistemische landschap* verstoren.

Gedachten bezitten intentionaliteit. De geest wordt gericht op bepaalde dingen in de wereld; ze hebben een object. De gedachten representeren de objecten op een bepaalde manier. Zo gaat het ook met lichamelijke gevoelens. Zij zijn gericht op een object, namelijk het eigen lichaam, en zo voelt men lichamelijke veranderingen optreden. Op deze manier kan een lichamenlijk gevoel men van te voren het idee geven dat er een bepaalde emotie wordt ervaren. Wanneer men de haren op zijn nek overeind voelt komen, is men blijkbaar bang. Maar men kan zich vergissen. Misschien is het lichamenlijke symptoom wel geen onderdeel van een emotie terwijl men dat wel denkt of andersom. Daarnaast kan het lichamenlijke symptoom men ook verwarren over welke emotie hij ervaart. De kriebels in de buik tijdens een achtbaanrit kunnen zowel richten op opgewondenheid als angst (Goldie, 2004, p. 93).

Maar de symptomen kunnen niet alleen kennis geven over of men wel of geen emotie ervaart, introspectief, maar ook over de wereld buiten het zelf, extraspectief. De haren die overeind komen te staan in de nek kunnen wijzen op het feit dat er iets engs in de buurt is (Goldie, 2004, p. 94). Dit wijst echter alleen op de gedachte dat er iets engs dichtbij is, hiermee is nog niet bewezen dat er echt iets engs in de buurt is. Er zijn bepaalde eigenschappen die karakteristiek lijken te zijn voor bepaalde emoties. Goldie noemt deze eigenschappen *emotion-proper properties* (Goldie, 2004, p. 94). Eigenschappen die horen bij een emotie. Dit houdt bijvoorbeeld in dat iets eng moet zijn om er bang voor te zijn of dat iets walgelijk moet zijn om er van te kunnen walgen (Goldie, 2004, p. 94).

De epistemische route houdt de route in van de lichamenlijke gevoelens naar een introspectieve overtuiging dat men een emotie ervaart en vandaar naar de extraspectieve overtuiging dat er iets in de omgeving is dat de *emotion-proper property* bezit (Goldie, 2004, p. 94). Als ik bijvoorbeeld de haren in mijn nek overeind voel komen, kan ik daaraan de overtuiging verbinden dat ik bang ben. Daardoor ga ik denken dat er ook iets in mijn omgeving is dat eng is. De epistemische route wordt alleen waargenomen in het zelf, maar dit betekent niet dat kennis van de gevoelens van anderen onmogelijk is (Goldie, 2004, p. 95). Goldie onderscheidt theoretisch concepten, die precies beschrijven wat een emotie

is en hoe hij veroorzaakt wordt, van de fenomenologische concepten die beschrijven hoe het is om die emotie te ervaren (Goldie, 2004, p. 95).

Naast lichamelijke gevoelens zijn er echter ook 'mentale' gevoelens. Wanneer een emotie gericht is op een object dan bezit men gevoelens naar (*towards*) een object. Dit is geen bewustzijn van de eigen lichamelijke toestand of van het zelf als ervarende een emotie (Goldie, 2004, p. 96). Het is een niet-reflectieve extraspectieve emotionele betrokkenheid op de wereld. Mensen zijn echter wel in staat er via introspectie achter te komen dat onze gevoelens op iets gericht zijn, dus een object hebben, en wat dat object dan precies is. Dit gevoel kan bijvoorbeeld de angst zijn die men voor een inbreker voelt. Hierbij weet men dus waar de emotie over gaat. Het gevoel van angst slaat op een gekend object. Bij de lichamelijke gevoelens neemt men angst waar, maar weet men nog niet waar het op slaat en of het terecht is en of men de juiste emotie denkt te ervaren. Perceptie, overtuiging en rede zijn allemaal verwant aan die emotionele ervaring. En dit is precies wat ze zo problematisch maakt (Goldie, 2004, p. 97).

Wanneer we emotioneel reageren op zaken in onze omgeving, nemen we die zaken ook waar alsof ze de *emotion-proper property* bezitten. Wanneer we bang zijn, zien we iets ook als eng. Dit zorgt ervoor dat men de emotie als gerechtvaardigd ziet. Maar dat het gerechtvaardigd lijkt, wil nog niet zeggen dat de emotie ook echt gerechtvaardigd is (Goldie, 2004, p. 97). Goldie zegt dat het individu zijn emoties kan rechtvaardigen door fenomenologisch na te gaan welke emotie hij ervaart en vervolgens te verifiëren of dit klopt met de *emotion-proper properties* waarmee men een object waarneemt (Goldie, 2004, p. 97), of daar goede redenen voor zijn. Men vergelijkt dus de emotie die men denkt te voelen bij het waarnemen van een bepaald object of het ervaren van een bepaalde situatie met de lichamelijke gevoelens die men daarbij voelt en kijkt of de eigenschappen stroken met de emotie en of daar goede redenen voor zijn. Hier schuilt echter een groot gevaar in, volgens Goldie. Het probleem met emoties is namelijk vaak dat men eerst een emotie ervaart en men zich dan nog niet bewust is van het object waardoor dit teweeg wordt gebracht. Soms verzint men zelfs redenen voor een emotie die men ervaart en rechtvaardigt daarmee een perceptie (Goldie, 2004, p. 98).

Veel mensen denken dat emotie een Goed Ding is, omdat zij dingen kunnen laten zien zoals ze echt zijn en men in staat stelt gerechtvaardigde waarnemingsoordelen te maken op een manier die men anders niet zou kunnen. Zonder gevoel van walging, kan men bijvoorbeeld niet beseffen dat iets walgelijk is. Daar heeft men emoties voor nodig. Emoties zorgen ervoor dat men dingen goed waarneemt en ten gevolge begrijpt (*getting things right*). Maar de juiste emotionele dispositie hebben is niet voldoende om dingen goed te begrijpen. De gemoedstoestand of de eerdere emotionele ervaring kunnen de waarneming beïnvloeden (Goldie, 2004, p. 99). Door chagrijnigheid kunnen de dingen er anders uitzien. Of wanneer men pas overvallen is, kan alles enger lijken dan dat het werkelijk is. Wanneer men zich hier niet van bewust is wordt het epistemische landschap gekleurd. Men kan denken dat de waarneming gerechtvaardigd is, doordat men er redenen bij gaat zoeken (Goldie, 2004, p. 100). En ook dan wordt het epistemische landschap verkeerd gerepresenteerd. Emoties moeten open staan om terecht gewezen te worden, verkeerde waarnemingen moeten weerlegd worden door nieuw bewijs. Maar wanneer men ziet wat hij wil zien, zal ook het nieuwe bewijs niet als bewijs worden gezien en zal men vasthouden aan zijn verkeerde overtuiging. Goldie geeft als voorbeeld *A Winter's Tale* van Shakespeare waarin Leontes denkt dat zijn vrouw vreemdgaat met zijn beste vriend. Alles lijkt zijn jaloezie te rechtvaardigen, hij ziet alleen nog maar verdachte dingen. Zelfs nieuw aangedragen bewijs verwerpt hij als onwaar of onvoldoende (Goldie, 2004, p. 100).

Dit is de reden waarom Goldie oproept altijd waakzaam te zijn en altijd goed te reflecteren op waarnemingen. Hij is echter niet optimistisch of dit zal werken, aangezien het epistemische landschap dan al verkleurd is en men, net als Leontes, dan alles in het verkeerde licht kan blijven zien (Goldie, 2004, p. 101). Nussbaum is te optimistisch. Zij denkt dat de emotie echt zal verdwijnen wanneer blijkt dat bijbehorende overtuigingen niet gerechtvaardigd waren (Goldie, 2004, voetnoot 33). En het grootste gevaar volgens Goldie is nog, dat men zelf vaak niet beseft in welke psychologische status hij verkeert.

Emoties zijn dus ook bedenkelijke gidsen binnen de politiek. Ze kunnen leiden tot passionele beslissingen, terwijl belangrijke politieke besluiten juist bedachtzaam moeten worden genomen.

2.3 Martha Nussbaum en emotie in de politiek

Goldie heeft een punt dat Nussbaums theorie incompleet lijkt te zijn. Al sluit ze lichamelijke gevoelens niet volledig uit, Nussbaum zegt dat ze een rol kunnen spelen, ze neemt ze niet op in haar definitie van emotie. En dat is een bewuste keuze. Nussbaum zegt zelf zich volledig bewust te zijn van deze controverse, maar blijft haar emotietheorie niettemin al vele jaren standvastig verdedigen (Nussbaum, 2014, p. 374). Dit doet ze omdat er veel kanttekeningen te plaatsen zijn bij de lichamelijke kenmerken van emoties. Lichamelijke gevoelens treden namelijk niet altijd merkbaar of bewust op. En ook kunnen de lichamelijke kenmerken van een emotie per persoon verschillen, net als de heftigheid waarmee ze optreden. Lichamelijke gevoelens acht Nussbaum bijgevolg ongeschikt als noodzakelijk kenmerk en ze hoeven daarom niet in de definitie opgenomen te worden.

Nussbaum maakt hooguit een onderscheid tussen lichamelijke gevoelens met en zonder intentionaliteit. Gevoelens met intentionaliteit, gevoelens die dus gericht zijn op een object, kunnen opspelen bij de bijbehorende emoties volgens Nussbaum. Gevoelens zonder intentionaliteit, zoals vermoeidheid, laat ze volledig buiten beschouwing. Ik kan, Goldie in het achterhoofd houdend, dus niet anders dan toegeven dat er enige zwakte zit in Nussbaums emotietheorie. Haar verweer tegen het ontbreken van de lichamelijke kenmerken is niet overtuigend genoeg. Naar mijn inzicht zou ze haar definitie niet op het spel zetten wanneer ze de lichamelijke kenmerken er wel in zou opnemen. Ze zou lichamelijke kenmerken eventueel veranderlijk of persoonsafhankelijk kunnen maken. Haar definitie van emotie lijkt inderdaad incompleet te zijn.

Daarnaast kan ik niet anders dan benadrukken dat deze zwakte niets afdoet aan de toepasbaarheid van haar emotietheorie op de politiek. Dat hoop ik in deze paragraaf verder duidelijk te kunnen maken. Nussbaum wil namelijk, in lijn met Goldie, juist voorkomen dat de politiek te irrationeel of te rationeel bedreven wordt. Zij pleit voor een combinatie van emoties en rationaliteit en dat krijgt ze voor elkaar met haar cognitivistische emotietheorie.

In *Politieke Emoties* (2014) gaat Nussbaum al uit van een rationalistische liberale samenleving. Ze zegt immers dat liberale samenlevingen van nu té rationeel zijn. Rationalisme vindt ze niet verkeerd, men moet goed nadenken in de politiek om tot de juiste beslissingen te komen, maar ze ziet dat de politiek in dit geval te abstract wordt. Abstracte waarden, lastige vocabulaires en technische verhandelingen voeren de boventoon waardoor burgers zich niet meer kunnen identificeren met de politiek. Nussbaum wil dat burgers inspraak hebben in de politiek. Dit is volgens haar alleen mogelijk, wanneer burgers zich meer aangesproken voelen door de politiek en hier zijn emoties voor nodig. Emoties worden volgens haar het best opgeroepen door een verandering in de politieke retoriek. De politiek moet in plaats van technisch en abstract,

meer verhalend worden. Er moet gebruik gemaakt worden van beeldende voorbeelden, die iedereen herkent en waar iedereen zich mee identificeert. Op die manier worden emoties opgeroepen. Men voelt zich dan verbonden met het land en met het gehele volk en wordt gemotiveerd zich hiervoor in te zetten.⁹

Het punt van dit hele verhaal is belangrijk genoeg om hier nog eens te benadrukken. Nussbaum roept deze emoties dus nadrukkelijk op als aanvulling op de rationalistische politiek, om burgers meer aan te spreken en te betrekken bij de politiek. Er is dus constant sprake van een evenwicht tussen rationaliteit en emoties. Ze vullen elkaar aan. Wie met Goldie waarschuwt voor overdreven optimisme over de epistemische betrouwbaarheid van emoties, lijkt te vergeten dat de emotietheorie van Nussbaum al ingekaderd is in een rationalistische politiek. Ze probeert alleen een brug te slaan tussen de politiek en de burgers, door emoties op te roepen. En ondertussen alle burgers ook emotioneel met elkaar te verbinden. Ik zal nog een aantal passages uit *Politieke Emoties* (2014) in herinnering brengen om dit punt verder te ondersteunen.

Emoties worden bij Nussbaum gedefinieerd als intelligente reacties (Nussbaum, 2001, p. 31). De verwerking van emoties bestaat uit twee stappen en die tweede stap is juist wat Nussbaums emotietheorie cognitivistisch maakt. Deze twee stappen zijn gebaseerd op het gedachtegoed van de Stoa. Eerst wordt iets waargenomen. Binnen deze ervaring kunnen, mogelijk, lichamelijke reacties optreden (die volgens Goldie dus misleidend zouden kunnen zijn). Vervolgens kiest men er echter voor deze waarneming te accepteren of te verwerpen. Hiermee keurt men een waarneming dus goed of fout. Ik kan bijvoorbeeld na het kijken van een horrorfilm vreemde geluiden in mijn huis horen. Ik hoor bijvoorbeeld gekraak op de trap en hoor voetstappen. Mijn lichaam reageert hier automatisch verschrikt op. Ik voel mijn benen even slap worden en ik voel een samentrekking in mijn buik. Ik kan deze waarneming nu accepteren of verwerpen. Als ik echter even nadenk besef ik dat de muren tussen de huizen dun zijn en de voetstappen die ik hoor waarschijnlijk van mijn burens vandaan komen. Bovendien waait het heel hard en staat het raam open, wat het gekraak van de trap kan verklaren. Ik besef dus dat er niemand in huis is behalve ik en ik verwerp mijn waarneming. Tijdens het positieve oordeel, een acceptatie, komt mijn emotie pas vol tot uiting.

Zo werkt het ook in de politiek. Als men iets denkt te ervaren, reflecteert men hier eerst over om te zien of deze ervaring gegrond of ongegrond is. Dit is ook de reden waarom Nussbaum bepaalde vormen van emoties als afkeer, afgunst en angst als negatieve emoties ziet. Ze zijn gericht op het zelf en niet op de samenleving. Deze emoties zijn geen intelligente reacties; de tweede reflectieve stap lijkt te ontbreken. Het is vergelijkbaar met het beeld dat Goldie schetst van Leontes; alles wordt door jaloezie gekleurd, er is geen gerechtvaardigde waarneming. Een intelligente reactie, die reflecteert op de emotie, ziet in dat het belang van de medeburgers impliciet bijdraagt aan het eigenbelang en zal daarom ook begaan zijn met het lot van de medeburgers in plaats van alleen op het zelf gericht te zijn.

Daarnaast beschrijft Nussbaum in *Politieke Emoties* (2014) hoe men bepaalde rationele oordelen, kan versterken met emoties. Die emoties werken dan als een extra motivatie om ons ergens voor in te zetten in de samenleving. Emoties worden dus niet blind gevolgd. Ze gaan altijd gepaard met een rationeel oordeel. Het lijkt dus zo te zijn dat Nussbaum de door Goldie verwoorde waarschuwing voor irrationele misleidingen al ondervangen heeft door emoties te plaatsen in een politieke rationele context.

⁹ Dit stukje theorie van *Politieke Emoties* (2014) heb ik al uitgebreid uiteengezet in hoofdstuk 1.

Samenwerken is natuurlijk ook een belangrijk aandachtspunt in *Politieke Emoties* (2014). Het doel van Nussbaums theorie in dat boek is om mensen ertoe aan te zetten samen te werken door zich beter in elkaar in te leven en zich zo meer voor elkaar in te zetten. En door samen te werken ondervangt men wederom het risico op misleidende emoties. Nussbaum grijpt bijvoorbeeld terug op John Stuart Mill, die zegt dat we door met elkaar in gesprek te gaan samen tot betere inzichten kunnen komen. Stel dat ondanks alle tegenvoorbeelden die ik net heb gegeven het toch nog gebeurt dat iemand misleid wordt door eventuele onterechte emoties of gevoelens, dan zullen die mogelijk toch nog aan het licht komen door met andere mensen in gesprek te gaan. Men ziet in dat het eigen perspectief gekleurd is, onterecht is, door zijn perspectief te vergelijken met perspectieven van anderen.

Ik wil dan ook benadrukken dat Nussbaum expliciet hamert op objectieve waarden, door met het concept van de overlappende consensus te komen. Om niemand buiten te sluiten en in ieders belang te handelen, moeten we ons volgens Nussbaum op de overlappende waarden van alle burgers richten. Ze doet dit naar eigen zeggen om te waken voor een te subjectieve insteek (Nussbaum, 2014, p. 16). Irrationeel egoïsme wordt dus wederom ondervangen door deze maatregel. Mensen behoren te denken in het algemeen belang. Temeer, omdat het algemeen belang bijdraagt aan het eigenbelang.

Ik hoop hiermee voldoende te hebben aangetoond dat Nussbaum haar theorie zo ingekaderd heeft dat ze de ruimte voor emotiegedreven irrationele beslissingen die voortkomen uit misleidende waarnemingen tot een minimum beperkt.

Hoofdstuk 3: Kritiek - Té optimistisch over de wil om het goede te doen?

Een ander kritiekpunt dat gegeven wordt op de politieke emotietheorie van Nussbaum is dat de theorie van Nussbaum wellicht te optimistisch is. Ze lijkt te veel vertrouwen te hebben in de rationele vermogens van de mens. Emoties zijn volgens Nussbaum een noodzakelijk onderdeel van de ethiek. Maar zijn de emoties wel zo rationeel als Nussbaum ze voorstelt? De empirie wijst iets anders uit. Menno Lievers brengt dit punt naar voren in zijn bespreking van Nussbaums boek *Woede en Vergeving* (2016).¹⁰ Hij zegt dat de emoties ons vaak overvallen. Emoties hebben ook iets weg van instinctieve driften. En als mensen die instincten altijd volgen, doen mensen dan wel het goede?

3.1 Het gevaar van intuïties

Uit onderzoeken van de empirische psychologie is gebleken dat mensen vaak affectief geladen intuïtieve oordelen geven over wat goed of fout is in plaats van een oordeel te geven na doordacht redeneren¹¹.

Eén van de verklaringen die gegeven worden voor die morele intuïties is dat ze afkomstig zijn van onze voorouders en evolutionair overgedragen zijn. Peter Singer ziet een probleem voor een dergelijk moreel intuïtionisme. Waarom zouden deze intuïties per se de beste morele opvattingen creëren? Ze zouden zelfs in strijd kunnen zijn met inzichten uit de normatieve ethiek (Singer, 2005, p. 331). Normatieve ethische theorieën kunnen betere ethische regels bevatten dan de conventionele die wij hanteren (Singer, 2005, p. 345). Morele intuïties hoeven niet te kloppen, misschien moeten ze zelfs wel aangepast of verworpen worden. ‘Verder geëvolueerd’, impliceert niet ‘moreel beter’. Overgeërfde conventionele regels zijn gebaseerd op situaties die onze voorouders hebben meegemaakt. Dat betekent dat veel nieuwe situaties nog niet in de intuïties zijn opgenomen en de intuïties dus niet in elke situatie betrouwbaar zijn (Singer, 2005, p. 348)¹².

Singer toont daarom aan het einde van zijn artikel twee verschillende opties. De eerste optie, die te bestempelen is als neo-Humeaans, houdt in dat men de intuïties die men al heeft gaat doordenken. De tweede optie is hyperrationeel en laat alle intuïties achter zich. Alleen rationele beslissingen tellen nog. Singer pleit voor een overwinning op de intuïties en kiest dus voor de tweede optie. Men moet altijd blijven redeneren voor men een moreel oordeel geeft. De kans dat men het moreel betere oordeel geeft is dan groter, omdat conventionele regels niet klakkeloos gevolgd worden en men tot nieuwe inzichten komt. Deze conclusie is te vergelijken met de rationele emotietheorie van

¹⁰ Lievers, M. (2016, 22 december), ‘Heb uw vijand lief’, *NRC Handelsblad*

¹¹ Jonathan Haidt en o.a. Joshua Greene kwamen er door middel van empirisch onderzoek achter dat veel mensen een oordeel geven op basis van irrationele onderbuikgevoelens van goed of fout. Deze intuïtieve oordelen werden instinctief gegeven. Na het geven van een oordeel probeerde men dit te rechtvaardigen door er achteraf redenen bij te verzinnen. Meestal werd er dus niet eerst geredeneerd en daarna een oordeel gegeven, maar gaf men eerst een oordeel en rationaliseerde men dit besluit achteraf.

¹² Dit is een extra reden waarom Nussbaum angst als een niet-intelligente emotie ziet. Deze emotie bestaat uit oude zelfbehoudsinstincten die, net als Singer aanstipt, misschien wel al helemaal niet meer gelden. Er is nog onvoldoende op deze emotie gereflecteerd door het individu.

Nussbaum. Nussbaum schrijft ook dat men moet reflecteren op gevoelens en waarnemingen, waarna men deze moet accepteren of verwerpen. Maar een belangrijkere rol is toebedeeld aan redeneren in haar theorie over politieke emoties. Ze beschrijft hoe men tot betere inzichten kan komen met betrekking tot de politiek en de samenleving door onderling met elkaar te praten en het publieke debat te openen.

Dat mensen nog niet handelen volgens rationele overwegingen, hoeft niet te betekenen dat dit nooit zal gebeuren. Of dat dit niet zou moeten. Misschien moeten mensen hierin wel getraind worden. Mensen handelen nu misschien nog niet op grond van de beste redenen, maar dit betekent niet dat dit niet veranderd zou moeten worden. Dat Nussbaum te optimistisch zou zijn over de rationele vermogens van de mens is dus nog niet per se een argument om haar politieke emotietheorie niet in de praktijk te brengen. Haar theorie zou het gedrag van burgers immers kunnen veranderen en zou de samenleving misschien wel kunnen verbeteren. Er blijft echter wel een ander probleem kleven aan de politieke emotietheorie van Nussbaum. Willen mensen wel volgens de meest goede manier handelen? Op dit probleem werpt Pauline Kleingeld enig nieuw licht.

Waar Singer beweert dat rationalistische ethiek van een andere orde is als empirische psychologie, schrijft Pauline Kleingeld dat rationalistische ethiek ook iets kan leren van de empirische psychologie. Ik zal haar suggestie kort weergeven, omdat ik denk dat ze een ondersteuning kan bieden aan de politieke emotietheorie van Martha Nussbaum.

3.2 Rationalisme met behulp van emoties

Pauline Kleingeld filosofeert in lijn met Kant. Ook voor kantianen¹³ is rationalistische ethiek van een andere orde als empirische wetenschap, maar dat betekent nog niet dat zij niets kunnen leren van de empirische psychologie (Kleingeld, 2014, p. 158).

Ten eerste is het goed om zich bewust te worden van de impulsen die men heeft, zodat men ze makkelijker te boven kan komen (Kleingeld, 2014, p. 158). Empirische wetenschap helpt mensen om zicht te krijgen op hun impulsen, waarna ze verbeterd kunnen worden. Daarnaast schreef Kant dat men sneller geneigd is zijn morele plicht te vervullen wanneer emoties, zoals compassie, gecultiveerd worden (Kleingeld, 2014, p. 159). Het lijkt hier alsof emoties gebruikt kunnen worden als motivaties om het goede te *willen* doen, de plicht te *willen* vervullen. Het is effectiever om een doel te stellen waarmee men emotioneel verbonden is, dan een abstract doel. Dan is de kans groter dat de wil van de neigingen overeenstemt met de wil om het goede te doen. Het versterkt de zuivere wil om de plicht te vervullen alleen maar.

Het voorstel van Kleingeld is dus om met behulp van de rede normen op te stellen waarnaar men binnen een samenleving moet handelen. Dit zijn de plichten die de burger heeft binnen een samenleving. Kantianen kijken echter ook naar de intentie waarmee deze plicht vervuld wordt. De plicht moet echt vervuld willen worden, omwille van het doen van het goede. Vervolgens kunnen emoties danig aangemoedigd en gecultiveerd worden binnen de samenleving, zodat zij de motivaties voor de wil om volgens de goede normen te handelen versterken. De plicht moet vervuld *willen* worden, het goede moet

¹³ Kantianen toetsen een goede handeling aan de hand van de categorische imperatief. Deze imperatief is tweeledig. Aan de ene kant moet de handeling een universele wet kunnen worden; liegen voldoet hier bijvoorbeeld niet aan. Als iedereen zou liegen zou de waarheid niet meer bestaan en niemand elkaar geloven. Het is dus rationeel, omdat logische contradicties worden getoetst. Anderzijds moet men volgens de categorische imperatief andere mensen altijd als doel op zich behandelen en nooit slechts als een middel.

worden *willen* gedaan. Dit lijkt een voorstel te zijn dat wordt uitgewerkt in Nussbaums politieke emotietheorie.

Nussbaum maakt namelijk ook de combinatie tussen rationaliteit en emoties. De rationale vermogens worden op twee manieren geïntroduceerd in Nussbaums politieke emotietheorie, namelijk door middel van reflectie en door middel van conversatie. De reflectie is nodig om de misleidingen van emoties tegen te gaan. Men moet, zoals beschreven in paragraaf 2.3, bepaalde waarnemingen accepteren of verwerpen en zo beslissen of de emoties gerechtvaardigd zijn of niet. Maar reflecteren is ook belangrijk om te beslissen wat een individu belangrijk vindt, waar het waarde aan hecht. Het is belangrijk zichzelf altijd af te vragen of bepaalde zaken in een samenleving beter georganiseerd kunnen worden. Men komt echter niet alleen tot de best mogelijke inzichten; daar komt conversatie bij om de hoek kijken. Nussbaum dringt er meerdere malen in haar boek *Politieke Emoties* (2014) op aan dat men met elkaar in gesprek gaat en dat er publieke debatten binnen een samenleving georganiseerd worden. Op die manier leert men van elkaars inzichten en komt men tot de beste inzichten. Zo kunnen bijvoorbeeld rationale wetten opgesteld worden waarnaar gehandeld moet worden. Op deze manier kan een zo rechtvaardig mogelijke samenleving gecreëerd worden. Vervolgens moeten er volgens Nussbaum positieve emoties opgeroepen worden door middel van kunst en politieke retoriek om mensen te betrekken bij de politiek en de samenleving, zodat mensen liefde ontwikkelen voor rechtvaardige instituties en wetten en zich willen inzetten voor een zo goed mogelijke samenleving. Mensen voelen zich dan meer verbonden met de samenleving en willen het goede doen voor die samenleving. Belangrijk is dus dat rationaliteit de basis is voor het nemen van beslissingen en het handelen van de burger en dat emoties er zijn om de burgers te motiveren de beste optie in praktijk te brengen. Het is dus niet zo dat mensen zich alleen door emotiegedreven waarnemingen laten leiden.

De kritiek dat Nussbaum te optimistisch zou zijn, wil ik hier dan ook graag aan de kant schuiven. Ja, uit onderzoek is gebleken dat men morele oordelen vaak baseert op morele intuïties en niet op redenen, maar dit betekent niet dat dit niet kan en zou moeten veranderen. Juist als we de zaken maar zo laten voor wat ze zijn zal er geen verbetering plaatsvinden. Door de politieke emotietheorie van Nussbaum in de praktijk te brengen is er geen garantie op verbetering, maar is er wel een mogelijkheid dat de mensen betere weloverwogen beslissingen maken. En belangrijker nog, dat de mensen dat ook *willen* doen. Singer, Klingeld en Nussbaum laten ons allemaal zien dat redeneren niet de makkelijkste weg is. Men zal er hard voor moeten werken en zich actief moeten engageren in gesprekken en debatten. Dit betekent echter niet dat deze weg onbegaanbaar is. Nussbaum laat zien dat haar voorstel uitvoerbaar is, zolang elke burger zich maar hard wil inzetten. Men moet zijn oordelen aan de kant durven zetten door middel van redeneren en converseren. En men moet dit ook willen doen. De aanwakkering van positieve emoties is daarbij hard nodig om mensen hernieuwde hoop en motivatie te geven om de samenleving te verbeteren. Om mensen zich opnieuw aangesproken te laten voelen door de politieke kwesties, zodat men zijn stem opnieuw wil laten horen. Belangrijk hierbij is dat niemand gedwongen wordt door de staat. De burgers moeten willen participeren als actieve leden van de samenleving. Vervolgens kunnen de burgers samen tot betere inzichten komen en deze in de praktijk brengen. De staat legt hen hierin niks op.

Hiervoor is uiteraard cruciaal dat burgers naar elkaar luisteren en elkaars inzichten als belangrijk bestempelen. Dit kan alleen wanneer alle burgers elkaar als gelijkwaardig beschouwen. Hier kan de politiek een grote rol in spelen. Politici kunnen

bijvoorbeeld wederom een positieve attitude oproepen door te zeggen dat alle burgers van belang zijn door hun unieke eigenschappen. Elke burger heeft bepaalde talenten die onmisbaar zijn voor de samenleving. Iedere burger is zo even bijzonder; niemand hoeft jaloers te zijn op een ander. Maar uiteraard kunnen dit soort praktijken alleen slagen als alle burgers mee doen binnen een samenleving, en juist daarom is het aanwakkeren van de positieve emoties, zoals patriottisme¹⁴, van grote waarde.

3.3 Een laatste zorg: egoïstische bias voor eigen volk?

De enige zorg die nog op deze visie wordt geuit, door onder andere Goldie, is dat 'eigen' mensen vaak voorgetrokken worden. Hoe zorgt Nussbaum ervoor dat men mensen met andere culturen en politieke idealen ook opneemt in de samenleving? De empathie voor 'de anderen' wordt namelijk vaak al negatief gekleurd.

Zoals ik besproken heb in paragraaf 1.3 probeert Nussbaum meer medeleven op te roepen voor 'vreemde' mensen door te laten zien hoe erg alle mensen op elkaar lijken. Dit doet ze door op zoek te gaan naar de overlappende consensus, zoals de objectieve waarden die iedereen nastreeft om gelukkig te kunnen worden. Ook probeert ze de 'vreemden' veel meer te vermensenlijken, door de nadruk te leggen op het idee dat ook zij een persoonlijk levensverhaal hebben (Nussbaum, 2014, p. 195). Mensen hebben dan sneller de neiging zich in te leven en in te zetten. Op deze manier probeert Nussbaum dus afkeer af te zwakken en empathie te vergroten.

Daarnaast probeert ze angst af te zwakken door de nadruk op het individu (angst om het zelf te beschermen, egocentrisch) af te nemen door de nadruk te leggen op het algemene welzijn van de samenleving (Nussbaum, 2014, p. 304). Het individu wordt er beter van als de samenleving zo goed mogelijk loopt, en zo welvarend en rechtvaardig mogelijk is. De samenleving kan alleen op zijn best presteren als ze niet in oorlog of conflicten verkeert met andere landen en bijvoorbeeld ook op economisch gebied goed samenwerkt met andere samenlevingen. Alle mensen hebben elkaar uiteindelijk nodig en iedereen kan voor elkaar van waarde zijn.

Dat ziet men ook in wanneer men de geschiedenis bekijkt. Men moet leren van fouten uit het verleden (zie paragraaf 1.2). Het is goed dat men trots is op zijn land, omdat dat verbondenheid creëert met de medeburgers. Maar dat wil niet zeggen dat de manier van dit land de enige manier is om op te leven. En dat betekent ook niet dat we andere bevolkingsgroepen moeten uitsluiten. We kunnen hartstikke veel leren van andere culturen en dat moeten we ook doen. Het is zoals John Stuart Mill al zei: door met zo veel mogelijk zienswijzen in contact te komen komt men uiteindelijk tot de beste inzichten.

Daarom is de sleutel tot een goede manier van patriottisme, een insluitende manier van patriottisme, wederom uitbreiding van het medeleven. Men moet het welzijn van alle mensen respecteren, het liefst ook van de mensen buiten de eigen natie (Nussbaum, 2014, p. 208). Patriottisme werkt sneller dan universalisme, omdat het minder abstract is. Daarom neemt Nussbaum het op voor patriottisme. Maar dit betekent niet dat we ons niet kunnen inleven in andere mensen en in andere volken. Zij hebben recht op dezelfde objectieve waarden die tot welzijn en geluk leiden, als wij. Zij hebben ook een eigen verhaal, net als wij. Hun welzijn is net zo belangrijk. Zij hebben net zo'n groot belang, uiteindelijk, voor ons welzijn als onze medeburgers. Maar we moeten klein beginnen met het oproepen van liefde, omdat het anders te abstract en te groots wordt.

¹⁴ Niet te verwarren met nationalisme; Nussbaum zegt duidelijk dat vaderlandsliefde geen vijandige houding naar andere landen in de hand mag werken.

Conclusie

Ik hoop hiermee voldoende te hebben aangetoond dat de politieke emotietheorie van Martha Nussbaum ook het nodige kan betekenen voor een land als Nederland. Nussbaum snijdt namelijk een probleem aan waar Nederland ook mee worstelt: Hoe kunnen de liefde voor het eigen land zo invullen dat er een alternatief geboden wordt op het populisme, dat veel burgers uitsluit, en het kosmopolitisme, dat te abstract is en daarom voor onvoldoende eenheid binnen de eigen samenleving zorgt?

Nussbaum roept op tot meer positieve emoties in de politiek. Haar politieke emotietheorie bestaat uit een combinatie van rationaliteit en emotie. Rationaliteit en emotie dienen elkaar aan te vullen en te controleren in de politiek. De eerste is er voor de juiste beslissingen, zonder te veel meegesleept te worden door irrationele gevoelens. De tweede is er om de politiek minder afstandelijk te maken. Emoties zullen de burger opnieuw betrekken bij de politiek. Politici kunnen hier een rol in spelen door een positievere houding voor te leven tijdens hun publieke werk, maar ook door mensen aan te spreken en te betrekken via herkenbare voorbeelden uit de geschiedenis en de kunst. Er zullen daarvoor meer debatten en gesprekken georganiseerd moeten worden. Belangrijk hierbij is dat geen burger zich buitengesloten voelt. Empathie is hierbij cruciaal. Samen zullen de burgers waarden ontdekken die zij gemeen hebben en waarvoor ze zich willen inzetten. Men zal naar elkaar met respect moeten luisteren en via deze gesprekken tot betere inzichten komen. Positieve emoties zullen dus niet alleen de politiek bevorderen, maar ook de samenleving. De burgers zullen meer begrip voor elkaar op kunnen brengen en zich meer voor elkaar in willen zetten. Men zal inzien dat het belang van het land en haar inwoners, juist ook in het eigenbelang is. En met deze gedachte zal de politiek ook weer positief bevorderd worden. Er zal een nieuwe brug geslagen worden tussen de politiek en de burgers die haar betreft.

Juist om deze wisselwerking tussen emotie en rationaliteit, zullen de emoties niet gevaarlijk worden in de politiek. Door middel van reflectie en dialoog, kunnen de burgers hun gedachten en waarnemingen controleren. Zo zal niet alleen emotie de rationaliteit inperken zodat de politiek persoonlijker wordt, maar zal de rationaliteit ook de emotie inperken zodat de politiek niet geleid zal worden door irrationeel egoïsme. Reflectie en dialoog zullen ervoor proberen te zorgen dat de balans tussen rationaliteit en emotie in stand blijft.

Door middel van reflectie en dialoog bepaalt men wat 'het goede is om te doen binnen een samenleving. Emoties kunnen helpen om burgers te blijven motiveren dit goede te *willen* doen. Door middel van emoties, als liefde, op te roepen voor de samenleving en haar burgers, worden de politiek en haar doelen minder abstract en juist persoonlijker.

Dat het goede binnen een samenleving nog niet altijd gevolgd wordt betekent niet dat dit niet zou kunnen of zelfs zou moeten. Misschien moeten mensen daar meer in getraind worden. En dat is reden te meer om de politieke emotietheorie van Nussbaum niet te verwerpen. Juist als we proberen deze theorie in de praktijk te brengen zullen burgers en politici misschien beseffen dat dit de oplossing is tot meer vertrouwen en liefde voor de politiek en voor het samenleven.

Daarom denk ik dat deze theorie zeker toegepast zou kunnen worden in de Nederlandse samenleving en er zelfs een grote toevoeging voor zal zijn. Ik zal reikhalzend uit blijven kijken naar meer liefde voor onze politieke *samenleving*.

Referenties:

- Goldie, P. (2004), 'Emotion, Feeling, and Knowledge of the World', in: *Thinking About Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*, ed. Solomon, R. C., Oxford University Press
- Kleingeld, P. (2014), 'Debunking Confabulation: Emotions and the Significance of Empirical Psychology for Kantian Ethics'. In: Cohen, A. (ed.) *Kant on Emotion and Value*, Basingstoke: Macmillan, 146-6
- Lievers, M. (2016, 22 december), 'Heb uw vijand lief', *NRC Handelsblad*. Geraadpleegd van <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/12/22/heb-uw-vijand-lief-5819550-a1538165>
- Nussbaum, M. (2001), *Oplevingen van het denken: Over de menselijke emoties*, vert. Adelaar, P., Amsterdam: Ambo|Anthos
- Nussbaum, M. (2004), 'Emotions as Judgments of Value and Importance', in: *Thinking About Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*, ed. Solomon, R. C., Oxford University Press
- Nussbaum, M. (2014), *Politieke Emoties: Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan*, vert. Diedrich, P. en Kloos, C., Amsterdam: Ambo|Anthos
- Singer, P. (2005), 'Ethics and Intuitions'. In: *The Journal of Ethics* 9, 331-352